

Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на період до 2020 р. Також розроблено проект Державної цільової програми медичної та психологічної реабілітації й соціальної адаптації учасників антитерористичної операції на період до 2022 р. Крім перерахованих, також упроваджено низку інших заходів, спрямованих на покращення соціальної політики [3]. Тобто можна стверджувати, що Україна поступово просувається до європейських стандартів у сфері соціальної політики, а також виконує норми, передбачені Угодою про асоціацію.

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що загалом співробітництво України та ЄС спрямоване на впровадження в національне законодавство європейських стандартів. Застосування зазначених заходів матиме свої наслідки в різних сферах. Наприклад, у сфері підприємництва імплементація відповідних положень до державної соціальної політики означатиме впровадження

низки нових стандартів на ринку праці, які загалом збільшать відповідальність роботодавців у питанні захисту прав робітників. Водночас запровадження сучасних моделей корпоративної соціальної відповідальності дасть можливість підвищити престиж українських компаній на міжнародному ринку, а також полегшити розширення ринків збуту для їхньої продукції, зокрема і на ринок ЄС.

Унаслідок імплементації норм права ЄС щодо соціальної політики буде створено сприятливі умови для кращого захисту прав найманих працівників, покращення соціального включення людей до складу економічно активного населення та зниження загального соціального напруження в державі. Крім того, імплементація відповідних норм створила основу для комплексного реформування державної системи соціального захисту, що сприяє системі оптимізації соціального захисту й підвищенню ефективності політики держави в регулюванні ринку праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Близнюк В.В. Соціальна політика України в контексті інтеграції до Європейського Союзу. URL: http://eip.org.ua/docs/EP_02_3_58_uk.pdf.
2. Даниленко Л.І., Поліщук І.В. Перспективи та виклики євроінтеграційних процесів для України: навч.-метод. матеріали. Київ: НАДУ, 2013. 132 с.
3. Звіт Мінсоцполітики щодо виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, станом на грудень 2018 року. URL: https://www.msp.gov.ua/files/international/4_2018.doc.
4. Нагірняк А. Соціально-економічний аспект євроінтеграції України. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/28242/1/029-137-142.pdf>.
5. Рівень безробіття в Україні. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/2017>.
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 21.03.2014 № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

УДК 341.174

ЕКОНОМІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

ECONOMIC INSTRUMENTS IN THE SPHERE OF PRODUCTION IN THE EUROPEAN UNION LAW

Качурінер В.Л., к.ю.н., доцент кафедри конституційного права
та державного управління

Міжнародний гуманітарний університет

Стаття присвячена правовому регулюванню екологічної політики Європейського Союзу у сфері виробництва за допомогою економічних інструментів. Розглянуто екологічне законодавство Європейського Союзу у сфері виробництва, яке характеризується розширенням правових вимог щодо охорони навколишнього середовища в діяльності промислових підприємств із застосуванням безпечних технологій та превентивних заходів в їх функціонуванні, з обов'язковим проведенням екологічної експертизи й оцінки впливу на навколишнє середовище.

Ключові слова: Європейський Союз, охорона навколишнього середовища, сфера виробництва, економічні інструменти, податки і мита, програма LIFE.

В статье анализируется правовое регулирование экологической политики Европейского Союза в сфере производства с помощью экономических инструментов. Рассмотрено экологическое законодательство Европейского Союза в сфере производства, которое характеризуется расширением правовых требований по охране окружающей среды в деятельности промышленных предприятий с применением безопасных технологий и превентивных мер в их функционировании, с обязательным проведением экологической экспертизы и оценки воздействия на окружающую среду.

Ключевые слова: Европейский Союз, охрана окружающей среды, сфера производства, экономические инструменты, налоги и пошлины, программа LIFE.

The article is dedicated to legal regulation of the environmental policy of the European Union in the sphere of production. The author considers environmental legislation of the European Union in the sphere of production that is characterized by the extension of legal requirements for environmental protection in industrial activities with the use of safe technologies and preventive measures in their operation, with mandatory environmental impact assessments and assessment of impacts on the environment.

The author selects such economic instruments as the European Registry of Emissions, the environmental tax, the LIFE program. The importance of these tools is provided through public access to environmental information. On the consumer side – information for consumers (eco-labeling, information centers, product profiles), indirect taxation, deposit schemes and their payments.

The use of economic instruments helps to make tools such as voluntary agreements, environmental labeling, environmental management and environmental auditing more relevant to the public and EU Member States. The possibility of emerging risks in the field of production makes it possible to use such economic instruments as taxes and duties.

Further study of this aspect of European policy can help to improve existing and develop new, more effective ways to achieve environmental goals through the use of fiscal instruments. Using the experience of EU countries in applying tax levers of environmental policy is also important for the implementation of the European integration policy of our country.

Key words: European Union, environmental protection, production, economic instruments, taxes and duties, LIFE-program.

Найважливішими інструментами реалізації екологічної політики в Європейському Союзі є фінансові або ринкові механізми, які здійснюються у вигляді податків, субсидій, торговельних дозволів, зазвичай відкрито закладаються в ціну продукту або послуги, створюючи тим самим приховані витрати, що забезпечують реалізацію екологічної політики.

Хоча концепції екологічної відповідальності та сталого розвитку ухвалено, вони все ще залишалися абстрактними для більшості економічних «акторів». В. Лозо визначає, що адміністратори, підприємці або споживачі часом не могли ухвалити концепцію екологічної відповідальності, вони все ще залишалися абстрактними для більшості економічних «акторів» [1, с. 183–184]. В екологічній політиці намагаються використовувати найбільш ефективні та найменш витратні економічні інструменти. Атрибутами ефективності є спільне планування і подібна законодавча основа, загальні методи оцінки витрат і принципи їх розподілу щодо узгодження цін, умов конкуренції й інвестицій. У практиці застосування економічних інструментів утвердився принцип «забруднювач платить». Для його здійснення пропонувалося: 1) ухвалити загальні правила розподілу витрат на боротьбу із забрудненням, обумовити винятки із цього принципу, закріпити методи визначення ефективності економічних інструментів; 2) узгодити оцінку витрат на компенсацію основних видів шкоди навколишньому середовищу; 3) розробити методи класифікації заходів боротьби із забрудненням [1, с. 97].

Т. Реднікова у своїй праці зазначає, що всі продукти так чи інакше спричиняють погіршення стану навколишнього середовища, незалежно від їх виробництва, використання або утилізації [2, с. 104]. Інтегрована політика прагне мінімізувати це, ураховуючи всі етапи життєвого циклу продуктів та вжиття заходів там, де вони найбільш ефективні. У межах Інтегрованої політики в області виробництва продукції є низка заходів, які можуть бути вжиті для досягнення поставлених цілей на різних етапах життєвого циклу продукції. Стосовно споживача – інформація для споживачів (екомаркування, інформаційні центри, товарні профілі), непряме оподаткування, схеми депозитів та їх виплат. Краще ініціювати на добровільній основі позитивні з погляду впливу на навколишнє середовище зміни в продукції, ніж безпосередньо втручатися в систему виробництва і споживання. З метою надання сприяння учасникам ринку і споживачам у можливості добровільно діяти щодо виконання поставленої мети повинні бути створені відповідні рамкові умови. До таких засобів належать екологічні мита та податки, які сприяють застосуванню державами-членами фіскальних інструментів підвищення ефективності екологічної політики та забезпечення використання екологічних мит та податків відповідно до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС).

Договір не містить приписів для економічних інструментів, однак податкове регулювання, субсидії та інші економічні інструменти використовують форму, наведену в ст. 288 ДФЄС. Положення про екологічні податки вводяться на підставі ст. ст. 113 та 192 абз. 2 ДФЄС. Те ж саме стосується положень про податки, наприклад, на воду, технічну воду і відходи. З іншого боку, Європейський Союз визначив мінімальну податкову ставку для енергетичної продукції й електрики, намагається зрівняти дорожні збори в ЄС. О. Маслюківська звертає увагу на те, що зростає роль оподаткування енергоносіїв [3, с. 167]. Аргументами, що пояснюють таку тенденцію, є прагнення країн ЄС посилити боротьбу зі зміною клімату, а також зробити регулювання більше ефективним. Важливу роль на цьому

етапі відіграє Енергетична директива (2003 р.), яка встановлює мінімальні ставки оподаткування енергоносіїв.

Отже, екологізація існуючих систем оподаткування передбачається Директивою Ради 2003/96/ЄС від 27 жовтня 2003 р. [4, с. 51] про реструктуризацію рамок ЄС щодо оподаткування енергетичної продукції і електрики, яка забезпечила введення в державах-членах відповідних акцизів на згаданий вид продукції. Проведення даного заходу безпосередньо пов'язано з імплементацією положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) про зміну клімату 1992 р. у правопорядок ЄС, створення передбачених у ньому економічних інструментів стримування емісії парникових газів. У межах цього процесу найважливішим документом є Директива 2009/29/ЄС Європейського парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р., що вносить поправки до Директиви 2003/87/ЄС, щоби поліпшити і розширити систему квот на викид парникових газів, які продаються в межах ЄС [5, с. 63–65]. Отже, запровадження екологічних податків може проводитися з різними цілями.

Згідно із принципом «забруднювач платить», витрати на регулювання і ліквідацію забруднень навколишнього середовища повинні бути оплачені підприємством – джерелом забруднення. Для цього нараховуються платежі, які мають на меті відшкодувати витрати на охорону навколишнього середовища (cost-covering charges). Використання цього виду екологічних платежів, з одного боку, приносить державі прибутки, з іншого – впливає на ціну продукції підприємства-забруднювача. На практиці лише частина повних витрат на охорону навколишнього середовища покривається завдяки таким платежам. Це пов'язано із труднощами економічної оцінки екологічного збитку. Дані платежі, у свою чергу, бувають двох видів: платежі користувачів екологічних послуг, наприклад, плата за очищення води або вивезення сміття (user charges); цільові платежі (earmarked charges), доходи від яких використовуються на різні екологічні цілі, але не з метою надання будь-яких послуг безпосередньо платникам.

Екологічні податки мають єдину мету – вплинути на поведінку економічних агентів, без збільшення доходів бюджету. Можна говорити про податки, які стимулюють екологічну поведінку (incentive charge). Такі податки здебільшого підвищують ринкову ціну екологічно шкідливих товарів і послуг. В. Фостолович зазначає, що рівень цього виду екологічних податків може бути встановлений двома шляхами [6, с. 176]. У першому випадку, коли можна оцінити збиток, що завдається навколишньому середовищу, ставка податку встановлюється на рівні граничних зовнішніх витрат. У другому випадку, коли це неможливо, рівень податку встановлюється, виходячи з інших критеріїв, як-от, наприклад, запобігання потенційній шкоді довкіллю.

Часто доходи, одержані від стягнення стимулюючих податків, використовуються для подальшого заохочення екологічної поведінки. Наприклад, у Швеції доходи від платежу за емісію оксиду азоту спрямовуються на заохочення підприємств, які скорочують свої викиди в атмосферу [7].

Однак найбільшого поширення в країнах ЄС набули транспортні й енергетичні податки. У тій чи іншій формі вони введені в усіх країнах-членах Європейського Союзу. Зауважимо, що транспортні й енергетичні податки по своїй суті є фіскальними, тобто вводяться з метою отримання доходів. Позитивний же ефект для навколишнього середовища в даному разі є супутнім. Транспортні податки зазвичай нараховуються залежно від типу двигуна

транспортного засобу. Енергетичні податки регулюють рівень емісії вуглекислого газу, оксидів азоту і сірки в атмосферу. Наприклад, скорочення споживання вугільного палива завдяки використанню фіскальних важелів приводить до значного зниження рівнів викидів забруднюючих речовин, як-от SO₂ і NO_x, особливо на території міст. Ю. Бут констатує, що податки на тверді відходи стимулюють ефективне управління відходами завдяки зменшенню кількості відходів, які надходять у навколишнє середовище, і збільшенню застосування рециклінгових технологій у виробництві [8].

Хоча схеми екологічного оподаткування, а також мета запровадження і загальна ефективність окремих видів екологічних податків можуть значно відрізнятись в різних країнах ЄС, не можна не зазначити загальну тенденцію до зростання ролі екологічних податків у країнах Союзу. Досвід проведення екологічної податкової реформи в країнах ЄС свідчить про можливість досягнення компромісу між екологічними й економічними цілями розвитку суспільства.

Європейський Союз заохочує введення систем штрафів за забруднення навколишнього середовища як реалізації принципу «забруднювач платить». Важливу роль у цьому відіграє механізм відповідальності, передбачений Директивою Європейського парламенту та Ради 2013/30/ЄС від 12 червня 2013 р. щодо безпеки морських нафтогазових операцій і внесення змін до Директиви 2004/35/ЄС про екологічну відповідальність у зв'язку з попередженням і відновленням шкоди навколишньому середовищу [9, с. 66].

С. Кашкін підкреслює, що ЄС визнає доцільним введення в державах-членах системи «депозиту-повернення» [10, с. 865]. Сенс цієї системи в тому, щоби включати в ціну продукції вартість її утилізації, щоби змусити споживача оплатно повернути її після використання. Така система застосовується щодо тари для напоїв, використаних батарейок тощо. М. Андерсен наводить приклад Норвегії, де використовуються два регулятивні (нормативні) інструменти: екологічні податки і збори та принцип юридичної відповідальності за забруднення [11, с. 293]. В. Крутлов констатує, що разом з ухваленням базового ефективного законодавства про охорону навколишнього середовища в промисловості і гарантування нормального функціонування внутрішнього ринку Європейський Союз закріпив фінансовий засіб боротьби LIFE («Життя»), а також технічні засоби – екологічну марку [12, с. 45].

Без сумніву, види діяльності, які ЄС здійснює чи бажає здійснити для захисту довкілля й збереження природи в Європі та решті світу, стають дедалі дорожчими, їх варто планувати на тривалий термін. Усвідомлення цього забезпечує імпульс для створення фінансового інструмента для навколишнього середовища, як-от LIFE [13, с. 1–6], який має розвивати вироблення й реалізацію політики Союзу щодо довкілля та законодавства шляхом фінансування пріоритетних проектів в ЄС (як-от мережа “Natura 2000”) і надання технічної допомоги асоційованим країнам Центральної та Східної Європи, країнам у середземноморському регіоні або прибережних регіонах Балтики [14, с. 1–10]. Така програма, як зазначає Н. Мусис, надає фінансову допомогу для підготовчих заходів, демонстраційних планів, попереджувальних кампаній, ініціатив, технічної допомоги та заходів, необхідних для утримання або відновлення біотопів, природних середовищ проживання й окремих видів [15, с. 279]. На додаток до LIFE, підтримка ЄС через структурні фонди та Фонд гуртування сприяє реалізації спільних проектів у галузі довкілля в найбільш вразливих державах-членах. Крім того, Європейський Союз гарантує фінансову підтримку неурядовим організаціям, які діють у природоохоронній сфері.

Із 2007 р. фінансування політики з охорони навколишнього середовища відбувається здебільшого за допомогою

програми LIFE+. Обидві програми надають фінансову підтримку шляхом надання грантів. Чотирма ключовими напрямками роботи інструменту LIFE+ є: а) боротьба зі змінами клімату; б) підтримання біорозмаїття та захист рідкісних видів флори і фауни; в) проекти, спрямовані на охорону здоров'я та підвищення якості життя; г) ініціативи, спрямовані на захист природних ресурсів та утилізацію відходів. О. Труш, досліджуючи бюджет програми LIFE+ 2007–2013 рр., констатує, що він становив майже 1,9 млрд євро. 78% бюджету пішло на надання грантової підтримки проектам, що працюють в екологічній сфері. 22% Європейська комісія витратила для фінансування своїх власних заходів у сфері захисту довкілля [16].

Програма LIFE сприяє сталому розвитку і досягненню цілей і завдань стратегії «Європа 2020», а також 7-ї програмі дій Союзу з навколишнього середовища, іншими відповідними стратегіями та планами ЄС. Програма відкрита для участі третіх країн і передбачає діяльність за межами ЄС. Вона також забезпечує основу для співпраці з міжнародними організаціями. У червні 2017 р. Європейська комісія провела зовнішню і незалежну середньострокову оцінку доповіді і до грудня 2023 р. вона завершить аналіз оцінки доповіді про пербіг виконання та результати програми LIFE [17, р. 201–202].

Кожну політику Європейського Союзу забезпечує та підтримує свій перелік інструментів, що використовуються для впровадження такої політики [18]. Так, наприклад, діапазон інструментів і механізмів екологічної політики, що застосовуються Європейським Союзом, значно розширився з початку розвитку цього напрямку європейської політики, зокрема, фінансові інструменти екологічної політики є доступними завдяки програмі LIFE (фінансування проектів із навколишнього середовища), фонди якої можуть використовувати як країни-члени ЄС, так і, на певних умовах, треті країни. Розвиток екологічної політики ЄС враховує досягнуті результати і досвід, отримані від індивідуальних заходів, здійснених у рамках програми LIFE.

Наступним важливим інструментом є Європейський реєстр викидів та перенесення забруднюючих речовин (PRTR). Л. Мельник визначає, що PRTR сприяє покращенню громадського доступу до інформації про стан довкілля, отже, сприяє запобіганню та зменшенню забруднення в довгостроковій перспективі [19, с. 19–20].

PRTR являє собою національну або регіональну базу екологічних даних або опис потенційно небезпечних хімічних речовин та (або) забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферу, воду або ґрунт, транспортуються з території підприємств для оброблення й утилізації. Промислові об'єкти визначають і повідомляють про обсяги речовин, що викидаються в кожний компонент навколишнього середовища (атмосферу, воду, ґрунт) або транспортуються з їхньої території для утилізації відходів або очищення стічних вод.

Сам процес повідомлення даних у PRTR зазвичай стимулює запобігання забруднення, бо він вказує підприємствам, особливо малим та середнім, на те, які обсяги цінних матеріальних ресурсів викидаються/скидаються у вигляді небезпечних хімічних речовин та інших забруднювачів.

У країнах, де існує система PRTR, ця інформація спонукає компанії боротися з таким марнотратством. У результаті, одночасно виключаються непотрібні статті витрат, підвищується ефективність і зменшується шкода, завдана навколишньому середовищу. Результати PRTR допомагають точно визначити першочергових кандидатів на впровадження технологій більш чистого виробництва. Наприклад, два підприємства здійснюють однакову діяльність, працюючи на однаковій сировині і виробляють однакову продукцію, але викиди деяких хімічних речовин або забруднювачів одного з них значно вище. Це служить

сигналом того, що технологія більш чистого виробництва стане гарним капіталовкладенням для підприємства, яке сильніше забруднює навколишнє середовище.

На сучасному етапі в країнах Заходу регулювання охорони природного середовища супроводжується і підкріплюється системою економічного стимулювання приватного капіталу, що заохочують до виконання нових законодавчих норм. Це і пряма дотація очисних і інших видів обладнання, і будівництво міських та районних водоочисних споруд, які позбавляють підприємства від відповідних витрат, пільгове цільове кредитування приватного сектора, система податкових пільг. Паралельно зі стимулюванням відпрацьовуються також і важелі примусу, які застосовуються до порушників цілісності природного оточення. Передусім це заборона виробництва будь-яких хімічних речовин, що мають підвищену токсичність, вимога про припинення викидів у навколишнє середовище залишкових продуктів у місцях і районах, де склалися критичне становище з погляду стану навколишнього середовища. У деяких країнах для забруднюючих середовище підприємств встановлюється обов'язок виплачувати в скарбницю прогресивний податок за «наднормативні» викиди забруднюючих та інших шкідливих речовин. Низка законодавчих систем передбачають штрафи в разі недотримання встановлених екологічних норм, а в окремих випадках – тюремне ув'язнення порушників законів чи заборону діяльності підприємств.

Незважаючи на окремі успіхи і досягнення, загальний стан довкілля погіршується, що призведе до подальшого загострення екологічної кризи. Основною причиною

цих негативних процесів в Україні є низька ефективність механізмів екологічного контролю й управління, які використовуються на промислових підприємствах та здебільшого засновані на жорстких адміністративних методах. Моделі організації й управління природокористуванням, які діють сьогодні в Україні, не забезпечують узгодженості економічних і природоохоронних цілей, через що виникає необхідність застосування нових підходів до вирішення екологічних проблем. У зв'язку з цим виникла необхідність розроблення ефективної системи екологічного менеджменту як більш прогресивної моделі організації управління природокористуванням у ринкових умовах.

Отже, екологізація суспільного розвитку сьогодні розглядається як об'єктивний процес протидії глобальним економічним загрозам в екологічній, економічній, соціальній сферах із метою забезпечення їх стабільності і розвитку. Принципи і методи екологізації, інструменти екологічної політики, зокрема податків, ціноутворення, інформаційної та політико-правової сфери, необхідно розглядати на основі системного підходу, зокрема щодо її екологічної складової частини. Щоби екологічний податок виконував своє стимулююче призначення належним чином, його розмір та спосіб нарахування повинні чітко відповідати багатьом критеріям доцільності та враховувати національну специфіку. До економічних інструментів можна віднести Європейський реєстр викидів, екологічний податок, програму LIFE. Важливість цих засобів забезпечується шляхом громадського доступу до інформації про стан довкілля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лозо В. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС) : монография. Харьков : Право, 2008. 368 с.
2. Редникова Т. Современные тенденции развития экологической политики в области производства продукции в Европейском Союзе. *Политика и общество*. 2006. № 6. С. 102–107.
3. Маслюківська О. Тенденції у застосуванні ринкових інструментів для впровадження Стратегій сталого розвитку країн Європейського Союзу. IX Міжнародний науковий конгрес, Харків, 26–27 березня 2009 р. Харків : Магістр, 2009. С. 166–167.
4. Council Directive 2003/96/EC of 27 October 2003 restructuring the Community framework for the taxation of energy products and electricity (Text with EEA relevance). *Official Journal*. 2003. L. 283. P. 51–70.
5. Directive 2009/29/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 amending Directive 2003/87/EC so as to improve and extend the greenhouse gas emission allowance trading scheme of the Community (Text with EEA relevance). *Official Journal*. 2009. L. 140. P. 63–87.
6. Фостолович В., Возик А. Суть екологічного податку в економіці природокористування. *Збірник наукових праць ВНАУ*. 2012. № 4 (70). С. 175–180.
7. National Emission Ceilings for 2020 based on the 2008 Climate & Energy Package. NEC Scenario Analysis Report Nr. 6. International Institute for Applied Systems National Emission Ceilings for 2020 based on the 2008 Climate & Energy Package Analysis (IIASA), 2008. URL: http://www.academia.edu/18562842/National_Emission_Ceilings_for_2020_based_on_the_2008_Climate_and_Energy_Package.
8. Бут Ю. Досвід країн Європейського Союзу щодо застосування фіскальних інструментів в екологічній політиці. *Ефективна економіка* : електронне наукове фахове видання. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=729>.
9. Directive 2013/30/EU of the European Parliament and of the Council of 12 June 2013 on safety of offshore oil and gas operations and amending Directive 2004/35/EC Text with EEA relevance. *Official Journal of the European Union*. 28 June 2013. L. 178. P. 66–106.
10. Кашкин С. Право Европейского Союза : учебник для вузов. Москва : Юрайт ; Высшее образование, 2010. 1119 с.
11. Andersen M.S., Liefferink D. European Environmental Policy : The Pioneers. Manchester : Manchester University Press, 1997. 340 p.
12. Круглов В. Законодательство Европейского Сообщества в сфере охраны окружающей среды в промышленности. *Экологическое право*. 2005. № 2. С. 42–46.
13. Council Regulation (EEC) № 1973/92 of 21 May 1992 establishing a financial instrument for the environment (LIFE). *Official Journal*. 1992. L. 206. P. 1–6.
14. Regulation (EC) № 1655/2000 of the European Parliament and of the Council of 17 July 2000 concerning the Financial Instrument for the Environment (LIFE). *Official Journal*. 2000. L. 192. P. 1–10.
15. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу. Пер. з англ. Київ: К.І.С., 2005. 466 с.
16. Труш О., Андрієнко М., Ломовських Г. Формування та реалізація спільної екологічної політики Європейського Союзу в умовах сучасних інтеграційних процесів. *Державне управління*. 2014. № 1. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2014-1/doc/4/05.pdf>.
17. Regulation (EU) № 1293/2013 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2013 on the establishment of a Programme for the Environment and Climate Action (LIFE) and repealing Regulation (EC) № 614/2007 Text with EEA relevance. *Official Journal*. 2013. L. 347. P. 185–208.
18. Толкованов В. Розвиток і впровадження інструментів політики державного управління : вітчизняний та зарубіжний досвід. *Науковий вісник*. 2013. Вип. 12. URL: www.lvivacademy.com.
19. Мельник Л., Дегтярьова І. Європейський досвід використання економіко-правових інструментів забезпечення сталого розвитку. *Механізм регулювання економіки*. Суми, 2012. № 1. С. 13–24.